

HALK EDEBİYATINDA ALİ ŞİR NEVAYÎ İLE İLGİLİ YARATMALAR

*Fikret TÜRKMEN**

ÖZET

Nevayi, şöhretine uygun parlaklık ve zenginliklerle dolu bir devirde yaşamıştır. Ali Şir Nevayi'nin bütün hayatı ve başından geçen olaylar, halk arasında geniş yankı bulmuştur. Zamanla folklorlaşarak halk muhayyilesi ile zenginleşip, bir bakıma sözlü kültürde bir Nevayi külliyatı oluşmuştur. Derin ve şuurlu Türkçe sevgisi ve kılavuzluğu ile bütün Türk âleminde yüzyıllar süren bir tesir bırakan Nevayi, insan ilişkileri ve insani değerleri ile halkın hafızasına kazınmıştır. Ölümünün üzerinden 500 yıl geçmesine rağmen halkın gönlünde ve hafızasında canlı kalmasının sebebi de budur.

Anahtar kelimeler: Nevayi, Türkçe, Folklor

ABSTRACT

Nevayi lived in a brightness and full of varieties period, which appropriate his fame. Ali Şir Nevai's all life and events experienced were gave wide repercussion within public. During that time, oral culture became books of Nevayi. With deep, conscious, Turkish love and guide, all Turkish worlds knew him very well. He is still known by people, past 500 years after his dead.

Key words: Nevayi, Turkish, Folk

Ali Şir Nevayî, bütün Türk âleminde çok geniş bir şöhrete sahip, eserleri bütün Türk boyları arasında okunmuş büyük bir şahsiyettir. Aynı şekilde eserleri en çok taklit edilen İran ve Hindistan saraylarında bile fikirlerinden faydalanılan en önemli fikir ve edebiyat adamıdır.

Nevayî'nin yaşadığı hayat ve yetiştiği devir de onun şöhretine uygun parlaklık ve zenginliklerle doludur. Timur sülâlesinin, Akkoyunluların ve Osmanlıların kısacası doğu ve batı Türklüğünün siyasî

* Prof. Dr.,Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

ve kültürel açıdan en güçlü olduğu dönemde yaşamış, İran edebiyatının zirvelerinden Câmi'nin, Timur'un tarihçisi Şerefüddin Ali Yezdi'nin ve bunlar gibi pekçok şair ve bilim adamının yanında bulunmak veya ders almak şansına sahip olmuştur.

9 Şubat 1441 yılında Herat'ta doğan Nevayî'nin babası Uygur Türklerinden Gıyasettin Kıçkine Bahşi'dir. Kıçkine Bahşi Horasan hâkimi Sultan Ebulkasım Babur'un adamlarından biridir. Ana tarafından dedesi de Ebu Sait Çisek, Mirza Baykara'nın Beylerbeyliğini yapmıştır.

Nevayî'nin hem yaşadığı devir, hem aile çevresi ona bazı özel imkânlar sunmuştur. Mirza Baykara'nın torunu olan Hüseyin Baykara ile okul arkadaşlığı yapmış ve onun çok yakın dostu olmuştur. Onun himayesinde pekçok imkâna kavuşmuştur.

Hüseyin Baykara zamanında Herat, ilim ve san'at merkezi haline gelmiş, şehirdeki parlak ve debdebeli hayat devrin eserlerinde efsaneleştirilerek anlatılmıştır.¹ Nevayî'nin hayatı da bu efsane içinde geçmiş, pekçok mutlu tesadüf ona her zaman yardım etmiştir. Meselâ; 1447 yılında Şahrüh'un ölümü üzerine Kıçkine Bahadır, 6 yaşındaki Ali Şir'i de yanına alarak kalabalık bir kervan ile Irak'a gitmek üzere yola çıkmış, yolda molayı tesadüfen Timur'un tarihçilerinden Şerefüddin Ali Yezdi'nin Hankâh'ının yanında vermişler. Bu tesadüf Nevayî'nin Mevlânâ Şerefüddin Ali Yezdi'yi tanıma imkânı yaratmıştır.

1452'de Kıçkene Bahadır, Sultan Ebulkasım Babur'un Horasan'a hâkim olması üzerine Nevayî'yi alarak Horasan'a dönmüş, Sultanın hizmetine girmiştir. Bu arada Hüseyin Baykara da Ebulkasım Babur'un yanındadır. Ebulkasım, Hüseyin Baykara ile Nevayî'nin öğrenimine çok yakın ilgi göstermiş, sürekli teşvik etmiş, onlar da küçük yaşta şiir yazmaya başlamışlardır.²

Ekim 1456'da Ebulkasım, Meşhet'e giderken Baykara ve Nevayî'yi de yanına almıştır. Sultan orada altı ay sonra (22 Mart 1457'de) ölmüş, Baykara oradan Merv'e gitmiş, ancak Ali Şir, Meşhet'te kalarak Şeyh Kemâl-i Turbetî ile tanışmış, ondan da himmet görmüştür. Meşhet'te kaldığı sürece Derviş Mansur adlı mutasavvıf bir şairden aruz dersleri almıştır.

¹ Prof. Dr. M. Fuat Köprülü, Ali Şir Nevayî (9 Şubat 1441- 3 İlk Kanun 1501), İst. Maarif Mat., 1941. (Şairin doğumunun 500. yıldönümü dolayısıyla TTK'de verilen konferans metni)

² Ağâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevayî, 1. Cilt (Hayatı, Sanatı ve Kişiliği), ss 29-40, TTK. Basımevi, Ankara, 1965.

Babasının ölümünden sonra, Nevayî'yi, Timur sülâlesinin emirlerinden Seyyit Hasan Erdeşir korumasına alır, ona baba şefkati gösterir. Bir müddet sonra tekrar Herat'a dönen Ali Şir, Ebu Sait Mirza'nın hizmetine girer. Ancak Baykara'ya olan yakınlığından dolayı Ebu Sait, Ali Şir'e güvenemez. Hatta iki dayısını da öldürtmüştür. (Kabilî ve Garibî) Orada barınamayacağını anlayan Ali Şir Semerkant'a gider ve öğrenimine orada devam eder. Orada da Vali Ahmet Hacı Big başta olmak üzere bazı kişilerden yardım görür.

Nevayî, Herat ve Semerkant arasında gider gelir. Bu şehirlerde ne kadar süre ile kaldığı belli değildir. Ancak Erdeşir'e yazdığı manzumelerden onun Herat'ta mutlu olmadığı, işlerin yolunda gitmemesinden ve adaletsizlikten şikayet ettiği görülmektedir.

Semerkant ve Herat Nevayî'nin hayatında son derece önemli tesiri olan iki şehirdir. Semerkant'ta pekçok şairle tanıştığını kendisi muhtelif şiirlerinde anlatır.³

1469 yılı Ali Şir'in hayatında dönüm noktası olur. Ebu Sait, Herat'ta hüküm sürerken Karakoyunlulara yardım için Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a savaş açar ve Azerbaycan'a yürür. O kışı Karabağ'da geçirir. Ancak şehirde kıtlık başlar, ordusu dağılır, kendisi de kaçarken yakalanıp öldürülür. Bu fırsattan istifade eden Hüseyin Baykara, 23 Mart'ta Herat'ı alır ve Horasan hâkimi olur. O sırada Semerkant'ta Ebu Sait'in oğlu Sultan Ahmet Mirza validir ve Ali Şir de bu şehirdedir. Sultan, mektup yazarak dostu Ali Şir'i göndermesini rica eder. Böylece, Nevayî Herat'a gelir ve ilk resmî görev olarak mühürdarlıkla işe başlar. Bundan sonra Nevayî'nin çeşitli hizmetleri sıralanır. Daima akılla, fedakârlıkla, sabırla problemleri çözer. Halkın içine girer. Son derece alçak gönüllüdür, anlayışlı ve vefakârdır. Dostlarına hiçbir zaman ihanet etmez. Devlet işleriyle uğraşırken çok değişik tiplerle karşılaşır. Aynı zamanda politikanın bütün entrikalarını karşısında bulur. Çeşitli yolsuzlukların, bitmeyen haksızlıkların halkı canından bezdirdiğini görür ve bunlarla mücadele eder. Bu mücadele onu halkın gözündeki efsaneleştirir ancak pekçok da düşman kazandırır. Sultan Baykara'nın Ali Şir Nevayî'ye güveni tamdır. 1479'da Ebu Sait'in oğlu Mirza Ebu Bekir, Esterabat'ta ayaklanınca onun üzerine yürüyen Baykara, yerine naip olarak Nevayî'yi bırakacak kadar kendine yakın bulur. Nevayî de bu güvene her zaman layık olmuş, Hüseyin Baykara'nın iktidarı döneminde yanında bulunduğu sürece, onu kötülüklerden korumuş, ancak zaman zaman Hüseyin Baykara'nın iki yüzlü politikası yüzünden bazı felaketleri önleyememiştir. Herat sarayında Mirza

³ Agâh Sırrı Levend, a.g.e. s.32.

Muzaffer Hüseyin'in anası Hatice Begim kendi oğluna saltanatın yollarını açmak için Nizamülmülk ile anlaşarak Mirza Mehmet Mü'min'i öldürtmüş, 1498 yılında da Nizamülmülk oğulları ve adamlarıyla hapsedilmiş, daha sonra zindan kapısında derisi yüzülmüştür.

Nevayî bu vahşet ve entrikalardan umutsuzluğa düşmüş ve oradan ayrılarak Meşhet'e gitmiş, oradan Sultan'a mektup yazıp Hac'ca gitmek için izin istemiştir. Ancak Nevayî'nin sağlığı gittikçe bozulmuş, 31 Aralık 1500 yılında Esterebat'tan dönen Baykara'yı karşılararken kalp krizi geçiren Nevayî, 3 Ocak 1501 tarihinde vefat etmiştir.⁴

Agâh Sırrı Levend'in haklı olarak Nevayî'nin karakteri hakkında söylediği gibi "O, üstün bir şair, yüksek bir san'atçı, dilci, Türk milliyetçisi, dini bütün bir Müslümandır. O sağlam bir karaktere sahiptir, cesur, özü, sözü doğru, alçak gönüllü ve vefalı bir dosttur."⁵

Ali Şir Nevayî'nin bütün hayatı ve başından geçen olaylar halk arasında geniş yankı bulmuş ve folklorlaşarak halk muhayyilesi ile zenginleşip bir bakıma sözlü kültürde bir Nevayî külliyatı oluşturmuştur.

Bugün hâlâ canlı bir şekilde Özbekistan'da türkü olarak söylenen şiirler Nevayî'nin olsun olmasın "Novayi Havalari" olarak adlandırılmaktadır.

Ali Şir Nevayî'nin hayatı ile ilgili olarak bir halk hikâyesinin teşekkül ettiğini ve bu hikâyenin bir Çağatay şairinin Farsça varyantından, Rus şarkiyatçısı A. A. Semenoy'un Rusça çevirisi üzerine haberdar oluyoruz.⁶ A. İnan'ın verdiği bilgiye göre Semenov öğrencileriyle Taşkent'te kitap pazarında Farsça metinler satın alırken, gelişigüzel toplanmış ve değişik yazarlar tarafından kâleme alınmış risaleler ve makaleler arasında "Unvan-ı Yaften Mir Ali Şir" isimli bir yazma dikkatini çeker. Yazma Farsça olup ve yerli Tacik lehçesindedir. Yazmada Ali Şir ile Gül" hikâyesinin Farsça tercümesi verilmektedir. Anlatım Farsça olmakla birlikte geçiş formellerinin, Türkçe "*dinlayiñiz şimdi sözü vezirin Gül adlı sevgilisinden işitiñiz*" veya "*İmdi dinleyiñiz*" gibi cümlelerin tamamen Türkçe olarak verildiğine bakılırsa, metnin orijinal bir Türkçe metinden çevrildiği anlaşılır. Hikâyenin konusu Türk Halk hikâyelerinde sık kullanılan motiflerle süslenmiştir. Ayrıca bu konu

⁴ Agâh Sırrı Levend, a.g.e. s.32.

⁵ Agâh Sırrı Levend, a.g.e. s.241 v.d.

⁶ A. A. Semenov, Nouvelle Personne de Mir Ali-Chir Nevayî, (Bulletin de L'université de L'Asie Centrale)'den. Türkçesi; Abdulkadir İnan, Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye, Ülkü Mec., C. XVI, Şubat, 1941. Ayrıca, A. İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, s.207-216.

Özbekistan ve Türkmenistan'da "rivayet" ve "yomak" (Kıssa) olarak anlatılmaktadır⁷ Anadolu sahasında masallaşmış olarak aynı motif karşımıza çıkar. Arşivimizdeki Denizli'den derlenmiş bir masalda "Bir padişah şöhretli bir falcıyı çağırır ve ondan kendisinin ne zaman öleceğini söylemesini ister. Falcı fırsatı kaçırmaz, "Padişahım sizin ölümünüz benim ölümünden üç gün sonra olacaktır" der. Bunun üzerine padişah "Alın bu falcıyı, iyi besleyin, sıkı koruyun ve uzun yaşaması için ne gerekiyorsa yapın!" diye emir verir. (E. Ü. Fikret Türkmen Folklor Arşivi)

Sözünü ettiğimiz yazmadaki, Ali Şir İle Gül adlı hikâyesinin özeti şöyledir: "Sultan Hüseyin tahta çıktığı zaman Karşı eyaletinde, Sebzar denen bozkırda, Mir adlı bir genç, sürülerinden en semiz ve en iri olmak üzere bin baş koyun seçtirip pazara satmaya götürür. Koyunlara pekçok alıcı talip olur, ancak Mir; 'Ben bu koyunları zenginlere ve kasaplara satmayacağım' yoksullara veresiye satacağım, üstelik parasını da sultan Hüseyin ölünce isteyeceğim' diyerek koyunları fakirlere dağıtır.

Bu olayı sultana haber verirler. Sultan, Mir'i huzuruna çağırır ve niçin böyle yaptığını sorar. O zaman Mir şöyle cevap verir: 'Benden böyle garip bir şartla koyun alanlar, parayı istemeyeyim diye sizin sağlık ve afiyetiniz, uzun yaşamanız için dua edecekler'.

Delikanlının bu cevabı sultanın çok hoşuna gider ve onu vezir yapar. Şehir dışında da geniş bir arazi bağışlar.

Mir Ali Şir Nevayî şehir dışında oturur, işine oradan gelip gider. Bir gün yol kenarındaki bir evin damında çok güzel bir kız görür ve âşık olur. Kızı babasından ister ve kızla nişanlanır. O günlerde Sultan ava gitmek için yoldan geçerken pencereden bakan Gül'ü görür ve Mir'in nişanlısı olduğunu bilmeden âşık olur. Av dönüşü bu kızı kendisine istemesi için Ali Şir Nevayî'yi görevlendirir.

Mir, hiçbir şey söylemez ve sultanın emrine uyarak kızın babasına gider, durumu anlatarak kızı Sultan Hüseyin'e ister. Kız nişanlı olduğunu söyleyerek teklifi red eder. Mir Ali Şir 'Ben sultana olan sadakatim, ekmeğinin ve tuzunun hakkı için, muhabbetimden vazgeçtim' deyince, kız yeni teklifi şartlı olarak kabul eder. Gül'ün şartı şudur:

⁷ "Dono Sovdogarı Hazrat-ı Mir Alişer Navoyı Hakıda Rivoyatlar, El Desa Navoyını, Halk Rivoyatları, Toşkent, Çulpon, 1991, s. 11-12.); Alişir Nevâi Haggında Revayetler, Bakü, 1994.(Özbekçe aslından Azericeye aktarılarak yayımlanmıştır.) Türkmen varyantı için bakınız: Yomoklar, Şorta sözler, Anektodlar, Deyişmeler Hem de Gülkuli Hekâyeler, Aşgabat, Maarif Neşri, 1980, s. 116-117. ; Mirali (Novayı) (Mirali Hakda Revayetler, Berdi Karbabayev'in 100 Doğum Günü Anısına), Aşgabat, 1992.; P. Agaliyev, Ş. Batırov, Mirali ve Sultansöyün, Aşgabat, 1941(29 Rivayet); Viktorin Popov, Mirali i Soltan Soyun, Sovet Ed., 1944, s.116-120(Rusça).

‘Yazacağı tezkereyi çarşıdaki bir attara götürecektir, attarın vereceği şeyleri de Gül’e getirecektir’.

Mir, teklifi kabul eder, kızın yazdığı iki tezkereyi alıp attara götürür. Attar istenen ilaçları hazırlar ve Mir’e verir ve Mir de bunları Gül’e getirir. Gül ilaçlardan birini Mir’e verir ve içmesini ister. Kalan ilacı da Gül kendisi içer. Mir’e dönerek; ‘Sultana söyleyin onunla evleneceğim’ der. Kız üzgün bir şekilde; ‘İçtiğin ilacın ne olduğunu biliyor musun?’ diye sorar. ‘Sizin aldığınız ilaç sizi çocuksuz yaptı, benim aldığım ilaç da beni 40 gün sonra mezara götürecektir!’ der.

Mir, ağlaya sızlaya saraya gelir ve kızın evlenme teklifini kabul ettiğini Sultan’a bildirir. Nikah hazırlıkları başlar. Gül, Sultan’dan bir dilekte bulunur. ‘Âlemin padişahı, cariyenizin sizden ricası, gerdeğe girmek için kırk gün sabır etmenizdir’ der. Sultan da bunu kabul eder.

Ölüme mahkûm sevgilisinin son sözlerini dinlemek, varsa vasiyetini almak ve son bir kere daha görmek için Mir Ali Şir, Gül ile görüşmek ister. Kadın kıyafetine girip, Gül’ün yanına gider. Vasiyetini dinler ve tam o sırada Sultan Hüseyin Baykara av dönüşü harem dairesine gelir. Şaşırان cariyeler, Mir’i bir büyük kazanın içine saklarlar. Köpeklere yal pişirilen kazanı iki köle alıp dışarı çıkarırken, Sultan köpek yallarının nasıl bir şey olduğunu merak edip kazanın kapağını açar ve Mir Ali Şir’i görür. Hiçbir şey demeden kapağı kapatır. Ali Şir dışarı çıkınca mecburiyetinden ülkeyi terk etmek ister. Önce evine sonra bir kalenderhaneye gidip bir dervişle elbiselerini değiştirir ve vedalaşarak Mekke’ye gitmek üzere yola çıkar.

Sultan Baykara da Gül’ü çok kederli görüp sarayına döner ve sırdaşı, can dostu Mir Ali Şir’i yanına çağırır. Ali Şir’in bir dervişle kıyafet değiştirip Mekke’ye gittiğini öğrenen Sultan, ‘Dostunun kalbini kırarak Hac’ca gitmek neye yarar, hemen geri dön ve dostunun kalbini teselli et’ diye bir mektup yazarak badpay (şatır) larından birine verip peşinden gönderir. Bir müddet sonra şatır ona yetişir ve mektubu verir. Mir mektubu okur ve şatıra yorgun olduğunu söyler. Bunun üzerine şatır onu omuzuna alıp saraya getirir. İki dost sarılarak ağlaşırlar. Ertesi gün Gül’ün hastalığının 40. günüdür. Sultan bağına giderek bir bodruma kapanır ve durmadan ağlar. Sonunda Gül ölür, haber vermek için Mir Ali, Sultan’a gider. Hüseyin Baykara bulunduğu yerden Mir’e:

Servinin sayesinde gül soldu nitmek gerek,

diye sorar. Mir de;

Servidin tabut yasab kefen itmek gerek,

diyerek cevap verir. Bulunduğu bodrumdan çıkan Sultan'la Mir Ali kucaklaşıp ağlaşarak saraya dönerler. Gül'ün naaşını defnederler. Mir de Gül'ün vasiyetinde istediğine uygun olarak ölene kadar her Cuma Gül'ün mezarına gidip fatiha okur.”

İki büyük şahsiyetin hayatını anlatan bu hikâye ile yine iki şahsiyetin gerçek hayatları arasında benzer tarafların olduğu muhakkaktır. Mir Ali Şir'in hayatında pekçok mutlu tesadüf vardır. Bu hikâyede de aynı tesadüfler bulunmaktadır. Ali Şir, hayatında hiç evlenmemiş, dolayısı ile evlat babası olmamıştır. Hatta evinde halayık bile bulundurmamış, hep yalnız yaşamıştır. İlacın Mir'i zürriyetsiz bırakması motifi ile bu gerçek arasında elbette bir ilişki olmalıdır.⁸ Bu hikâye ile ilgili olarak Pertev Naili Boratav da çalışma yapmıştır. 1942 yılında A. İnan'ın, bizim de faydalandığımız, hikâye metnini okur ve üzerinde yaptığı yorumla CHP konferansları sırasında sunar. Daha sonra bu konuşmalar yayımlanır.⁹

Boratav, Kars'ta askerlik yaparken Aşık Müdâmi de yanında er olarak bulunmaktadır. Gül ile Ali Şir'in metnini Aşık'a okur ve bundan bir halk hikâyesi tasnif etmesini ister. Müdâmi de iki gün gibi kısa bir sürede bu konuyu bir halk hikâyesi daha doğrusu “Acıklı bir kaside haline getirir.¹⁰

Ali Şir Nevayi'nin Türk Diline hizmetleri, Türk Edebiyatına getirdiği yenilikler, Millî Şuuru v.b pekçok yönle ayrı ayrı çalışmalara konu olmuştur. Yani bilim âlemince bilinmektedir.¹¹

O, hayatı boyunca Türkçe'yi sevmiş, gençliğinde devrin geleneğine uyarak Farsça şiirler denemiş ancak kendi ifadesiyle “biraz daha iyi düşünmeye başladığım zaman Ulu Tanrı gönlüme güzellik ve incelik sevgisi doldurdu. Yaradılışım bayağı ve bayağılıktan kaçınmayı, iyi ve güzeli sevmeyi buyuruyordu. O zaman ana dilimin üzerinde düşünmeye koyuldum. Türkçe'nin derinliklerine dalınca on sekiz bin âlemden daha yüksek bir âlem göründü. Bu âlemin süsler, zinetler içerisinde enginleşen göğü, dokuz gökten daha üstündü(...) Türkçe'nin

⁸ A. İnan, Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye, s. 208-215.

⁹ Pertev N. Boratav, Gül ile Ali Şir Hikâyesi, Konuşmalar III, Ankara, 1942(CHP Neşri)

¹⁰ Bu hikâyenin metni için bkz. Pertev N. Boratav, Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği, Ankara, 1946, ME Basımevi, s. 229-247.

¹¹ Bu konular için bkz:Agah Sırrı Levend, Ali Şir Nevaî I. Cilt Ankara, 1963; II. Cilt Ankara, 1966; III. Cilt, Ankara, 1967; IV. Cilt Ankara, 1968. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü, Ali Şir Nevâî, İst., 1941. A.K. Borovkov; Özbek Yazı Dilini Kurucusu Ali Şir Nevayi (Türkçesi; Rasime Uygun), Ankara, TDAY, Belleten, 1954, s. 6096. Doç. Dr. F. Kadri Timurtaş, Ali Şir Nevayi'nin Türk Diline Hizmetleri, İstanbul, 1962.

engin alanlarında ilhamımın şahlanan atını koşturdum.”¹² diyerek Türkçe’ye dönmüştür.

Bir taraftan düşünce ve duygularını halkın anladığı Türkçe ile söylerken, bir taraftan da akıllı ve alçak gönüllü davranışlarıyla halkın büyük sevgi ve saygısını kazanmıştır.

Hükümdar dostu olarak önemli mevkilerde bulunmuş bir devlet adamı olarak büyük bir itibar ve servet sahibi olmuş, ancak ne itibarını ne de servetini kendi ihtirasları için kullanmamıştır.

Meselâ, 1472’de emir olmuş, töre gereğince divanda boyların beyleri kendi sıralarına göre yer alır, mühürlerini de bu sıraya göre basarlarken Uygur boyunun yeri diğer boylardan sonra olmasına rağmen, yeni göreve başladığında padişaha yakınlığından dolayı bu töreye bakmadan mühürlenmek üzere önce kendisine getirilen fermanı, Seyyit Erdeşir’e götürmelerini istemiş, Seyyit fermanı imzalamaktan çekinince, o hiçbir gurura kapılmadan, mührünü fermanın en altına basmıştır.¹³ Nevayî’nin bu anlayış ve alçak gönüllüğü büyük taktir toplamıştır. Aynı şekilde sahip olduğu büyük servetini de memleketin imarına, hayır kurumları yaptırmaya harcamıştır. Köprü, kervansaray, kütüphane, medrese, tekke, hastahane, hama gibi pekçok kuruluş gerçekleştirmiş ve bunlara zengin vakıflar bırakmıştır.¹⁴

Bütün bu maddî ve manevî vasıflar onu halkın gözünde efsaneleştirmiş, hakkında türlü rivayetlerin ve kıssaların oluşmasına sebep olmuştur.

Hakkındaki bu anlatmalar başta Özbekistan ve Türkmenistan olmak üzere bütün Türk dünyasında sözlü gelenekte yaşamaya devam etmektedir.¹⁵

Bu anlatmalar arasında Ali Şir’in Sultan Hüseyin Baykara ile olan sohbetleri ve maceraları ilk sırayı almaktadır. Bu konularla Ali Şir Nevayî Mirali adı ile bir tip oluşturmaktadır. Mirali’nin muhatabı ise Sultan Söyün (Hüseyin Baykara) dır. Böylece Mirali ile Sultan Söyün

¹² F. Kadri Timurtaş, Ali Şir Nevayî’nin Türk Diline Hizmetleri, İstanbul, 1962, s. 8-9.

¹³ Agah Sırrı Levend, Ali Şir Nevayî, C.I, s. 35.

¹⁴ F. Kadri Timurtaş, a.g.makale, s. 7.

¹⁵ El Desa Navoiynı (Hazrat-ı Mir Alişer Navoiy Hakıda Rivoyatlar) Halk Rivoyatları, Derleyen ve Yayına Hazırlayan: Mehmetgül Corayev, Taşkent, Çulpon, 1991.(Bu konuda kaynakça için eserin 156-159 sayfalarındaki menbalar kısmına bakılabilir.) Türkmenistandaki Nevayî kıssalar için bkz. Yomoklar, Şorta sözler, Anektodlar, Deyişmeler Hem de Gülkuli Hekayeler, Aşgabat, Maarif Neşri, 1980, s. 116-117.

ikilisi bazen halka, bazen vezirlere bazen birbirlerine akıl ve mantık yolunu gösteren maceralar yaşamakta veya anlatmaktadırlar. Bu anlatmaların sonunda mutlaka Mirali kazanmakta ve muhatabına bir ders vermektedir. Halk muhayyilesi bu maceralar içerisinde bazılarını Nasreddin Hoca'dan, bazılarını Behlül Dana'dan alıp Mir Ali'ye yüklemekte ve Nasreddin Hoca'yı Mirali olarak konuşturmuştur.

Epik kanunlarda parlayan veya parlamaya başlayan kahraman daha önce meşhur olmuş ve sönmeye başlayan kahramanlara ait özellikleri kendine çeker. Burada da Mirali'nin yer yer şöhret olarak Hoca'yı bastırıldığı ve ona ait özellikleri şahsına çektiği gözlenmektedir. Meselâ, Türkmen, Yomaklar kitabında "Kim Haklı" başlığı ile verilen yomakta "Birgün Sultan Söyün Horasan dağına çıkar ve donma tehlikesi geçirir. Sonra latife olsun diye, bu dağın imkanlarından faydalanmadan yani odun yakmadan ve kışın ortasında bir gece 40 yorgan örtünerek yaşayabilirse ona ağırlığına altın vereceğini ilan eder. Pekçok kişi başvurur, ancak hepsi donarak ölürlür. Sonunda Mirali de talip olur. Sultan Söyün bu sadık dostunu kaybetmek istemez. Mirali ısrar eder ve 40 yorgandan 39'unu altına sererek yatar. Sabah sağ-salim kalkar. Sultan Söyün'ün yanına gelir. Sultan şaşırır ve Mirali'ye 'Doğru söyle gece yatarken ateş gördün mü diye sorar?'. Mirali 'Batı tarafında bir ışık görmüştüm' der. Sultan 'Sen kendini o ateşle ısıttın, şartlarıma uymadın' deyip altını vermez. Aradan bir süre geçer. Sultan'a Mirali lazım olur ve adamlarını gönderip çağırır. Mirali: 'Sultan'a selam söyleyin, Mirali çaydanlığı ateşe koymuş, içer içmez gelecekmiş deyin' der. Sultan bir süre bekler tekrar bir adam gönderir. Mirali yine aynı cevabı verir. Sonunda kendisi gider. Bir bakar ki çaydanlık ateşin üç adım uzağında duruyor. Sultan sinirlenir. 'Bre ahmak! Çaydanlık orada ısınır mı?' der. Mirali fırsatı kaçırmaz. 'Sultanım, gün batardaki ateşin ışığı beni ısıtır da üç adımlık yerde çaydanlık ısınmaz mı?' der ve altınları kazanır.¹⁶

Mirali ile Sultan Hüseyin Baykara arasında geçen bu tür mizahî konular bazen latifeler halinde bazen satirik özellikte karşımıza çıkar. Sultan bilhassa vezirlerini imtihan etmek ve onlara devlet idaresinde kıskançlığın, dedikodu ve entrikanın olmaması gerektiği dersini vermek için Mirali'yi konuşturur. Onun akıl ve feraset dolu sözlerinden ibret alınmasını sağlar. Meselâ, Bir gün Sultan'la Mirali'nin arasına soğukluk girer. Sultan Mirali'yi saraydan uzaklaştırır. Mir çiftçilik yapmaya başlar ve çok lezzetli kavunlar yetiştirir. Bu kavunlardan Sultan'a hediye ederse onun mutlu olacağını ve kendisine ihsanda bulunacağını düşünerek bir eşek yükü kavunu saraya götürür. Sultan Hüseyin Baykara Mirali'nin

¹⁶ Yomoklar, Şorta sözler, Anektodlar, Değişmeler Hem de Gülküli Hekayeler, Aşgabat, Maarif Neşri, 1980, s. 124-125.

geldiğini görünce tanınmamak için nöbetçinin elbisesini giyerek Mirali'yi karşılar. Ancak Mirali Sultan'ı tanımıştır. Nöbetçi onu çevirip ona nereye gittiğini sorar. O da Sultana kavun götürdüğünü söyler. Nöbetçi kılığındaki Sultan "O kovunları ne yapsın, götür pazarda sat, belki üç beş kuruş kazanırsın deyince Mirali, 'Sultan kavunlarımın tadına baksın, beğenmezse ne yaparsa yapsın' der. Sonunda herikisi de birbirlerini tanırlar. Sultan eski dostuna yüklüce para verir. Vezirler bunu kıskanırlar. 'Sultanım, kavuna bu kadar para verilir mi? deyince 'Ben onun kavununa değil, aklına ve konuşmasına o parayı verdim' der. Vezirler, 'Sultanım biz de konuşalım bize de verin o zaman' derler. Sultan, 'Söz yarışında Mirali'yi yenin, ondan sonra konuşun' der. Vezirler kabul ederler ve ilk vezir Mirali'ye dünyanın ortasının neresi olduğunu sorar. Mirali, Nasreddin Hoca'da olduğu gibi eşeğinin ön ayağının bastığı yer olduğunu söyler. Vezir 'Nereden biliyorsun, inanmıyorum' deyince Mirali o zaman 'Ölç de gör' diye cevap verir. Vezir susmak zorunda kalır. Aynı şekilde ikinci vezir gökteki yıldızların sayısını sorar. Mirali 'Eşeğimin kuyruğundaki kıllar kadar' der ve inanmazsa saymasını söyler. Son vezir 'Gökteki beyaz tavuk ne diye bağıyor?' diye sorar. Mirali biraz düşünür ve 'Sen at üzerindesin, duyuyorsun, ben yerdeyim, duyamıyorum' deyince vezir 'Gel ata sen bin o zaman cevap ver' der. Mirali vezirin atına biner, dinliyormuş gibi yapar ve Sultan Hüseyin'e bakarak 'Beyaz tavuk, At Mirali'nin, eşek vezirin diyor' demiş. O zaman Sultan gülererek 'Atını sür Mirali' demiş.¹⁷

Bir başka sohbet sırasında Sultan, Mirali'ye 'Dünyada sineksiz yer var mı?' diye sorar. Mirali de 'İnsanın olmadığı yerde sinek de olmaz' diye cevap verir. Sultan içinden bu sefer Mirali'yi söz ustalığında yeneceğim diyerek 'Binin atlara' diye emir verir. İssiz bir çöle giderler ve bir yerde otururlar. Bir sinek Sultan'ın yüzüne konar. Fırsatı yakaladığını zanneden sultan 'Hani insan olmayan yerde sinek olmaz demiştin? İşte burada sinek var' deyince Mirali 'Bizim ikimiz insan değil miyiz sultanım' der.¹⁸

Aynı şekilde Özbekler arasında da Ali Şir Nevayî'nin çocukluğundan itibaren bütün hayatı, şairliği, mahlas alması bir takım rivayetlerle anlatılmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz kitapta bu konularla ilgili 54 rivayet verilmektedir. Bunların büyük bir kısmı sözlü gelenekten derlenmiştir. Kitabın sonunda kaynaklar tanıtılmaktadır. Aşağıda Ali Şir'in nasıl mahlas aldığını anlatan bir rivayet vermek istiyoruz.

Alişir Bilan Bülbül (Alişir ile Bülbül)

¹⁷ Yomaklar,s. 118-119

¹⁸ Yomaklar,s. 126

Eski zamanlarda Gıyaseddin Kïçkine adlı kişinin Alişir adlı bir oğlu vardır. O, oldukça zeki bir çocuktur. Alişir dokuz yaşına geldiğinde şiirler yazmaya başlar ve şiirleri halk arasında yayılır. O dönemde şiirlerinin halk arasında bilinmesine rağmen, Alişir kendisine hala bir mahlas bulamamıştır.

Alişir bir gün yeni bir şiir yazar ve bir bağda şiirini yüksek sesle okumaya başlar. O sırada, bağdaki ağaçlardan birine konmuş olan bir bülbül, Alişir'in sesini duyar ve ona hayran kalır. Hemen uçarak Alişir'in omzuna konan bülbül ona: "Ey güzel sesli şair, senin okuduğın şiirler, bülbüllerin tan vaktindeki nevâsından (âhenkli, güzel sesinden) çok daha güzelmiş. Bana adını bahşeder misin?" der. Genç şair adının Alişir olduğunu söyler. Bülbül, Alişir'e: "Anladım, sen yeni yetişen şairlerdensin. Sen artık kendine güzel bir mahlas bul ve bundun sonra yazacağın şiirlerin sonuna mahlasını da yaz" der.

Bülbülün daha önce söylediği "neva" kelimesi Alişir'in çok hoşuna gider. Alişir daha sonra yazdığı gazellerin sonuna mahlası "Nevayî"yi daima yazar.¹⁹

Derin ve şuurlu Türkçe sevgisi ve klavuzluğu ile bütün Türk âleminde yüzyıllar süren tesir bırakan Nevayî, insan ilişkileri ve insanî değerleri ile halkın hafızasına kazınmış, halk onu görmek istediği her yere götürmüş, düğün ve toylarda Nevayî havaları ile eğlenmiş, akıl ve feraset gereken yerlerde onun rivayetlerinden dersler almıştır. Onu yaşatırken bir taraftan sarayda hükümdarlarla dost, bir taraftan kavun yetiştiren çiftçi, bir taraftan da kendisi gibi konuşan, halkın söylemek istediği her şeyi söyleyen yani halkın tercümanı gibi düşünmüş ve günümüze de öyle gelmiştir. Ölümünün üzerinden 500 yıl geçmesine rağmen halkın gönlünde ve hafızasında canlı kalmasının sırrı işte bu tevazudur, bu bilgektir. Tanrı rahmetini esirgemesin.

¹⁹ El Desa Navoynı (Hazrat-ı Mir Alişer Navoıy Hakıda Rivoyatlar) Halk Rivoyatları, Derleyen ve Yayına Hazırlayan: Mehmetgül Corayev, Taşkent, Çulpon Neşriyatı, 1991.